

Mette Hardenberg til Skovsbo – kvindeidealer, husstanden og lidt om en adelsfrues møde med en dæmon

Af ph.d.-stipendiat Rasmus Skovgaard Jakobsen, Dansk Center for Herregårdsforskning

I 1631 udgav biskop over Fyns Stift, Hans Mikkelsen (1578-1651), en ligprædiken, han havde holdt til Mette Eriksdatter Hardenbergs (1569-1629) begravelse i 1629. En sådan udgivelse var på ingen måde unormal i 1600-tallet, og Mikkelsens prædiken mindede da også om andre datidige prædikenudgivelser. Udgivelsen bestod dels af en almindelig prædiken over et skriftsted, og dels en levnedbeskrivelse over Hardenbergs kristne liv, der af Mikkelsen blev fremstillet som ovenud eksemplarisk. Hardenberg havde ifølge sin ligprædiken både efterlevet de lutheranske kvindedyder og de adelige idealer. Prædikenen beskrev altså Hardenberg som en eksemplarisk adelsfrue, der fulgte det ideal, der fandtes for adelsfruer i samtiden.

I denne artikel vil jeg undersøge det verdensbillede, som Mette Hardenberg levede i, og hvilke roller det tilskrev adelskvinden i 1600-tallet. Eftertidens historikere har langt fra anskuet Hardenberg som en gennemsnitlig adelsfrue og har ovenikøbet beskyldt hende for at have været sindssyg. En central pointe i denne artikel er dog, at man ikke uden videre kan konkludere noget om his-

toriske personers mentale tilstand – slet ikke når der er 400 år imellem os og dem. I stedet må vi forsøge at sætte os ind i datidens forestillingsverden. I det følgende vil jeg først gennemgå Hardenbergs ligprædiken for at undersøge, hvilke roller og idealforestillinger denne tillagde Hardenberg og adelsfruer som sådan. Herefter vil jeg undersøge Hardenbergs hævdede møde med en dæmon, som har fået historikerne til at erklære hende for sindssyg. Jeg vil dog argumentere for, at dæmonmødet bør anskues i lyset af samtidens forestillingsverden og dermed ikke var så underligt, som det umiddelbart lyder.

En sand kristen frue

Som de "fromhedens lærebøger", ligprædikenerne var, beskæftigede prædikanten Hans Mikkelsen sig med idealet for, hvorledes en god adelsfrue skulle agere. Hardenberg var ifølge Mikkelsen et bevis på en: "sand kristen enke, der i sit liv havde fremdraget en sand frygt for [:tro på] Gud",¹ og hun var derfor et godt eksempel til efterfølgelse, hvis man ønskede at være en god kristen adelsfrue.

Ifølge Mikkelsen besad Hardenberg seks dyder, som andre adelsfruer burde lægge sig på sinde, hvis de

*Mette Eriksdatter Hardenberg (1569-1629).
Portræt fra Dansk Adels Arbog 1897, nr. 14.*

ønskede at fremstå som sande, fromme, adelige husstandsoverhoveder. Den første dyd beskæftigede sig med adels-kvindens personlige fromhed. Ifølge Mikkelsen havde Hardenberg været overordentlig from på dette punkt. Hun havde: "frygtet HERREN af ganske Hjerte, og hørte gerne GUDS Ord".² Derudover havde hun både morgen og aften bedt: "Hjertens Bøn til GUD Allermægtigst".³ Fromhedsaspektet var vigtigt at betone som noget af det første, da religion gennemsyrede samfundet på alle planer. Hardenberg kunne på ingen måde blive fremstillet som en forbilledlig adelsfrue, hvis hun ikke blev anset for at være from og troende. Denne dyd var den vigtigste og ifølge ligprædikenen styrende for de efterfølgende dyder.

Således begyndte den næste dyd om Hardenbergs støtte til den lokale socialhjælp med at understrege, at hendes gode gerninger mod de fattige stammede fra hendes tro på Gud. Gud havde givet Hardenberg en favorabel position i samfundet, men forventede, at hun viste: "Barmhjertigheds og Kærligheds Velgerninger, imod [...] GUDS Lemmer".⁴ Det gjorde Hardenberg blandt andet ved årligt at donere almisser til fattige.

Lyst til fromhed

Mette Hardenbergs tredje dyd var, at hun: "havde haft Lyst"⁵ til at give sin tro og fromhed videre til sine børn, børnebørn og tyende. Særligt den sidste gruppe var ifølge den lutherske reformations ophavsmand, Martin Luther (1483-1546), vigtig, for som husstandsoverhoved var husfaderen og husmoderen ikke kun ansvarlige for husstandens daglige ledelse, men også for de ansatte og undersåtternes frelse efter døden.⁶

Denne tanke var især stærk blandt adelen, der sammen med kongen så sig selv som en del af den guds-sanktionerede øvrighed. For at legitimere denne rolle måtte adelen i højere grad end andre stænder iscenesætte sig som opfylder af de idealer, der hørte med til det lutherske øvrighedsbegreb.⁷ Denne tanke fik omkring år 1600 et materielt islæt på herregårdene. Det er nemlig i denne tid, at de mange herregårdskapeller blev oprettet. Den daglige andagt blev ledet af husstandsoverhovedet, herregårdens skolemester eller den lokale præst og skulle understøtte godsets daglige fromhedsliv. Således blev der allerede i 1579 oprettet et kapel på Hardenbergs herregård *Skovsbo*, som dog ikke længere er i brug.⁸

Hardenbergs fjerde eksemplariske dyd hang sammen med den tredje og omhandlede hendes forhold til sit tyende og de bønder, der var under hendes gods. Luther havde i sine reformatoriske værker betonet flittighed og verdsligt arbejde som en kristen pligt, hvis man ville behage Gud. Derfor betoned Mikkelsen selvfølgelig også Hardenbergs flittighed som husfrue. Men også sit tyende og sine underordnede holdt hun beskæftiget, særligt i deres bønner til Gud. Hun formanede ofte sine undersåtter, at de skyldte Gud tak og lov, således at Vorherre ville fortsætte med at hjælpe dem, hvis de havde behov.⁹

Hardenbergs to sidste dyder, som ifølge ligprædikenen var idealer for en god kristen adelsfrue, var hendes modstand mod hovmod og overdådig pragt, som Mikkelsen hævdede fandtes blandt adelen.¹⁰ Helt sandsynlig kan Hardenbergs modstand mod pragt dog ikke have været, da herregården *Skovsbo* i sin tid var en pragtbolig for

Hans Mikkelsens ligprædikenen over Mette Hardenberg. Titelforside af ligprædikenen. Nu på Det Kongelige Bibliotek.

Foto: Rasmus Skovgaard Jakobsen.

slægterne Hardenberg og Gyldenstjerne. Den sjette og sidste dyd omhandlede Hardenbergs opførsel og betonedede, at hun var ærlig og ikke bagtalte andre, hvilket ifølge Mikkelsen åbenbart ikke var almindelig opførsel blandt adelen.¹¹

Ifølge ligprædikenen var Hardenberg altså sit ansvar bevidst over for både sin familie, tjenere og bønder. Hendes fornemste opgave var at sørge for fromheden

Blot fordi man havde et kapel på sin herregård, så betød det ikke, at den adelige husstand ikke også drog til den lokale sognekirke. Tværtimod vidner kapellerne om et systematisk dagligt fromhedsliv, der supplerede det ugentlige besøg i den lokale sognekirke. Ofte blev kapellerne oprettet i tidligere økonomikum, hvilket eksempelvis var tilfældet ved det her portrætterede kapel på herregården Gammel Estrup. Kapellet, som blev indrettet af Christen Skeel (1623-1688) og Birgitte Rosenkrantz (1633-1677) i første halvdel af 1600-tallet, har sandsynligvis været borgerstue. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

på sit gods, men samtidig også at sørge for sine undersåtters materielle behov.

En ond ånds mishandlinger

Modsat mange af tidens adelskvinder findes der to andre kilder til Mette Hardenbegs liv. Den første er en kort beretning, som ægtefællen Predbjørn Gyldenstjerne (1548-1616) fik trykt i 1597. Beretningen fortæller, at Hardenberg var blevet udsat for noget, der angiveligt var hekseri. Hun skulle nemlig være blevet mishandlet af en ond ånd i hele seks uger! Mishandlingen sluttede først, efter hun havde gået tre mil sammen med en engel og ført en teologisk diskussion med den onde ånd. Heldigvis for Mette Hardenberg kunne hun sin tro til fulde, og ånden gav derfor op og måtte efterfølgende acceptere at blive for evigt i et tårn på

herregården *Vallo* på Sjælland.¹² Den anden kilde, som er overleveret om Hardenberg, er hendes bønnebog, der indeholder en række meget personlige og melankolske bønner.¹³

Kun få har studeret Hardenberg nærmere, men hun er kortfattet nævnt i en række leksikonartikler. Den første, der skrev om hende, var Frederick Christian Schönau i sit oversigtsværk fra 1753 om *Lærde Fruentimer*. Hans beskrivelse rækker kun til en gengivelse af Hardenbergs ligprædiken, hvilket han dog også selv gør opmærksom på. Derudover nævner Schönau Hardenbergs bønnebog, men forklarer ikke hvorfor hun skulle være specielt lærd, ud over at hun kunne læse og skrive.¹⁴

Måske er Schönaus kategorisering af Hardenberg som lærd en af årsagerne til, at professor Abraham

Rall omkring år 1800 udarbejdede en meddelelse til det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie om trolddom efter Reformationen. Meddelelsen blev omkring år 1800 trykt i *Nye Danske Magazin*. For Rall, som for så mange andre historikere i perioden, blev Reformationen i 1536 anset for det moderne samfunds begyndelse. Alle mentale levn fra tiden før blev anskuet som dårlige og primitive. Derfor begyndte Rall sin meddelelse med at betone, at selvom Reformationen og lutherdommen havde tvunget Middelalderens mørke fra Danmark, så eksisterede: "der endnu i de ringere Stænder"¹⁵ en tro på trolddom, som hørte fortiden til. Han var dog blevet overrasket over, at der selv blandt adelen eksisterede nogen, som troede på trolddom. Ovenikøbet en lærd adelsdame. Derfor havde han valgt at

Ud over at være redaktør af Dansk biografisk Lexikon var Carl Frederik Bricka (1845-1903) særligt som rigsarkivar en af de markante skikkelser i mange af de store kildeudgivelser, som danske historikere udgav omkring år 1900. Blandt andet udgav han sammen med S.M. Gjellerup i årene 1874-1875 det for adelshistorien vigtige værk Den danske Adel i det 16de og 17de Aarhundrede. Samtidige Levnetsbeskrivelser uddragne af trykte og utrykte Ligprædikener. Derudover var han også redaktør i mange af de kildeselskaber, som så dagens lys i slutningen af 1800-tallet.

Foto: Det Kongelige Bibliotek.

udgive den beretning, som Predbjørn Gyldenstierne i 1597 havde nedskrevet om Mette Hardenbergs besættelse.

Rall nævnte ikke noget om, at Hardenberg skulle være sindssyg, men da den senere adelshistoriker Carl Frederik Bricka (1845-1903) omkring år 1900 udgav den første udgave af *Dansk biografisk Lexikon*, blev hun stemplet som sådan: "I Aaret 1597 var hun [Hardenberg] bleven angreben af en alvorlig Sindssygdøm, under hvilken hun og hendes Omgivelser troede hende besat af en ond Aand".¹⁶ Det var tydeligt at Bricka, ligesom Rall, ikke kunne forstå, hvorledes en lærd adelsdame (hun var jo blevet optaget i Schønaus værk over *Lærde Fruentimer*) kunne tro på det, som de definerede som overtro. Den eneste konklusion, som Bricka kunne komme på, var derfor, at Hardenberg måtte have været sindssyg.

Rall og Brickas billede er blevet forfulgt af senere historikere. Således betonedes Aage Fasmer Blomberg i 1965 i sin artikel om Hardenberg og Gyldenstiernes herregård *Skovsbo*, at parret var overtroiske. Og i Elisabeth Holsts leksikonartikel om Hardenberg i *Dansk kvindebiografisk Leksikon* fra 2003 blev det nævnt, at Hardenbergs psykiske problemer nok var forbundet med kvinders nye, forringede muligheder for at forfølge karriereambitioner gennem klostervæsenet efter Reformationen i 1536. Holsts bagvedliggende argument var, at Reformationen på blot én generation fjernede nonneklostrene, og at adelskvinderne nu ikke længere som abbedisser kunne blive selvstændige godssejere ved at indtræde i kirken, sådan som det før var muligt.¹⁷ Selvom adelskvinders indtrædelse i klos-

trene ofte var en mulighed for børnerige adelslægter for at undgå en alt for stor spredning af arvegodsset (munke og nonner kunne ikke arve jordisk gods), så var det også en idealtilstand for kvinden at vie sit liv til Gud. Med Reformationen mistede både kvinder og mænd fra alle sociale grupper denne mulighed, og den manglende mulighed for en karriere beskrives derfor i leksikonopslaget som en anledning til, at Hardenberg fik psykiske problemer.

Frygt og fromhed

Hvad Holst dog ikke har taget med i sine overvejelser, er, at hverken som abbedisse eller abbed bestyrede nonner og munke almindeligvis selv det kloster, de var optaget i. Klostrenes forvaltning var derimod allerede i Senmiddelalderen udliciteret til verdslige adelige, der havde større eller mindre dele af klostrenes gods i len, og som på forskellig vis betalte for lejen til klostrene.¹⁸

Endnu mere vigtigt for at forstå Mette Hardenbergs forestillingsverden er dog Reformationens eftervirkninger, som nogle historikere mener stadig påvirker os den dag i dag.¹⁹ Omkring Hardenbergs død i 1629 var Reformationen gået ind i det, man kan kalde for den tredje fase.²⁰ I 1596 var Christian den 4. (1577-1648) blevet konge, og særligt fra midten af 1610'erne og frem havde han indledt et tæt samarbejde med den sjællandske biskop Hans Poulsen Resen (1561-1638). Christian den 4., Rigsrådet og kirken begyndte nu i markant højere grad end før at anvende kirken som et redskab til social disciplinering af befolkningen. Rigets lykke og fremtid afhang af, at befolkningen var from og troende, præcis som den lutherske kristen-

dom betonedede. Derfor udformede man i Christian den 4.s lange regeringstid (1596-1648) en række love, der skulle dæmme op for synd og i stedet føre til fromhed.²¹ For kongen, Rigsrådet og kirken var den største hindring mod samfundets fromhed de onde aktører, som forsøgte at ødelægge den kristne moral i samfundet gennem trolddom og hekseri. Trolddom var altså ikke overtro, men derimod en central del af samtidens forestillingsverden og også den teologiske virkelighed. Samtidens forestillingsverden var slet ikke så "ren", som eksempelvis Rall forestillede sig. For Christian den 4. og hans samtid var trolddom og hekseri meget virkeligt. Eksempelvis var kongen overbevist om, at hans søsters skib var blevet forhekset under hendes brudefærd til kong Jakob den 6. af Skotland (1566-1625), og i 1620'erne var han sikker på, at der var en hekseepidemi i Køge.²² Kongen var også overbevist om, at en række børnefødsler havde varslet Guds modstand mod dels en ny kvindelig hattemode, dels Vorherres mishag mod en ny bukse- og støvlemode.²³

Kongens, Rigsrådets og kirkens frygt for fromhedens forfald og hekseriets opblomstring i samfundet medførte, at de ledende kræfter i Danmark, som i resten af samtidens Europa, blev meget opmærksomme på hekseri. I 1617 udgav konge og rigsråd *Forordning om troldefolk og deres medvidere*²⁴, og særligt i tiden 1617-1625 blev en række personer (ofte kvinder) dømt for hekseri.²⁵

Adelens nye funktion

Mette Hardenberg levede altså i en tid, hvor det etablerede samfund, som adelen i høj grad var en del af, på den ene side var meget opmærksomt på sin egen og

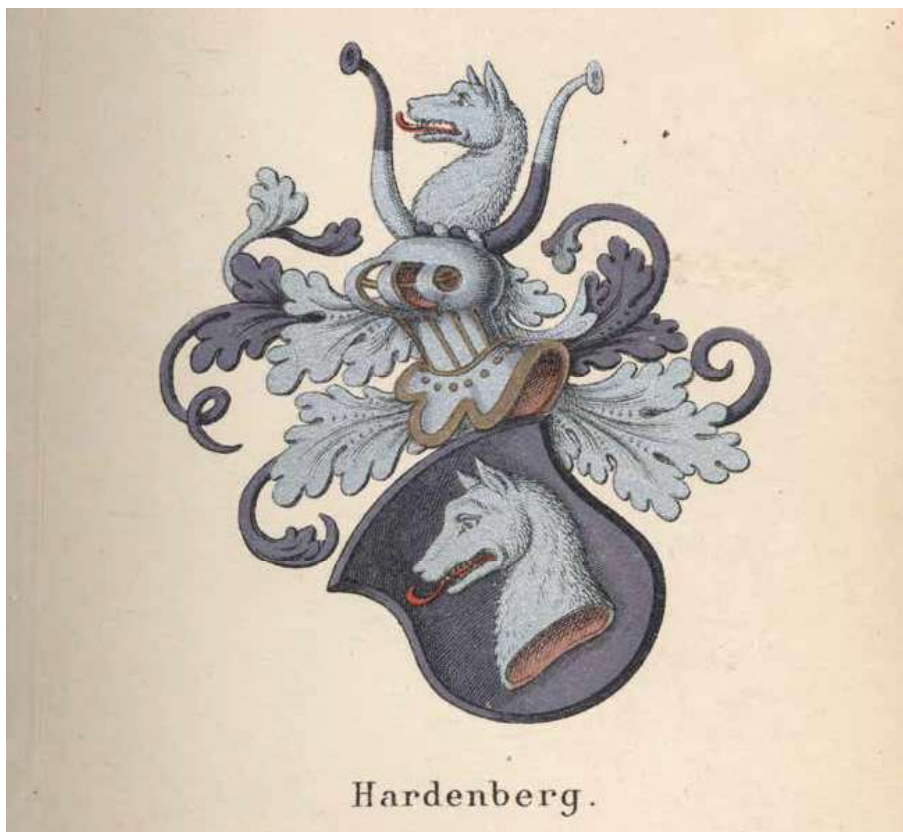
sine undersåtters fromhed og religiøsitet. På den anden side var samfundet i Hardenbergs samtid også præget af en overbevisning om magi, trolddom og hekseriets eksistens.

At magi, trolddom og heksekunster ikke var ualmindelige fænomener i samtiden, men derimod helt accepterede ting at møde i livet, kan blandt andet ses i regnskaberne fra de adelige herregårde og de kongelige len. Her var der i flere tilfælde ansat de såkaldt "hvide" trolddomskoner, som blev anvendt til at helbrede dyr. I regnskaberne kan det læses, at de havde status af håndværkere.²⁶ Og troen på, at man kunne møde onde ånder, var heller ikke ualmindelig. Eksempelvis var den lærde, og både i datiden og eftertiden meget anerkendte, adelige teolog Holger Rosenkrantz (1574-1642) overbevist om, at nogle af hans fæstebønder havde set djævelen med sit følge hoppe og danse i Aarslev enge på Djursland.²⁷ I forhold til Hardenbergs melankolske bønnebog har ph.d.-stipendiat Marie Møller Christensen i en tidligere udgave af *Herregårdshistorie* vist, at bønnebøgerne ofte indeholdt dybt personlige bønner. Bøgerne kunne, særlig i de tilfælde, hvor der var tale om en enke, give indtryk af, at bogens ejer var ved at blive sindssyg af sorg.²⁸

Hardenbergs fortælling viser altså, at hun måske ikke var så sindssyg, som man skulle tro, men derimod lader til at have fulgt normen i samfundet. Man skal sandsynligvis forstå Hardenbergs tro på, at en ond ånd forfulgte hende, som et udslag af frygt for mangel på fromhed i samfundet. Ellers ville den onde ånd jo ikke have kunnet komme frem. Frygten for mangel på fromhed i samfundet var ikke kun en kongelig frygt,

Efter sigende skulle Mette Hardenberg en nat på herregården Totterupholm have fået en åbenbaring, hvori hun fik at vide, at hvis hun gik til tårnkammeret på Vallo, så skulle hun blive frelst fra den onde ånd, som pinte hende. Straks hun vågnede næste morgen, gik hun den tre mil lange tur fra Totterupholm til Vallo, alt imens den onde ånd løb foran hende. Ifølge Hardenbergs senere beretning blev hun fulgt af en engel. Billede af herregården Vallo, danskeherregårde.dk.

Hardenbergslægtens våbenskjold. Billede fra Dansk Adels Årbog 1897, nr. 14.

men også en adelig frygt. Reformationen i 1536 havde skabt en alliance mellem konge og adel. Disse to enheder ledede nu riget og havde begge ansvar for, at befolkningen forblev from og troende. Heldigvis for Hardenbergs undersætter så var hendes fromhed så stor, at hun sejrede over den onde ånd, og den kunne dermed aldrig gøre hende selv, hendes slægt eller hendes undersætter ondt igen.

Vender vi tilbage til Hardenbergs ligprædiken fra 1631, kan vi se, at adelens ansvar som fromhedens beskyttere betones kraftigt. Prædikanten Mikkelsen fremstillede Hardenberg som en kristen øvrighed, en legitim autoritet, der havde ansvar for sine undersætters fromhed, religionens understøttelse og folkets materielle velfærd. Dette billede var ikke så forskelligt fra andre ligprædikener. Både adelsmænd og adelsfruer blev i deres ligprædiken fremstillet som kristne øvrigheder med ansvar for samfundets religiøse og fysiske behov.

Set i dette lys kan Mette Hardenberg altså ikke betragtes som sindssyg. I hvert fald ikke i datidens øjne. Derimod var hun en adelskvinde, der efterfulgte de normer og sociale spilleregler, som eksisterede i 1600-tallets begyndelse.

Noter:

- 1 Mikkelsen 1631: ligprædiken over Mette Eriksdatter Hardenberg, "Om Erlig oc Velbiurdig", 5.
- 2 Mikkelsen 1631: ligprædiken over Mette Eriksdatter-Hardenberg, "Om Erlig oc Velbiurdig", 5.
- 3 Mikkelsen 1631: ligprædiken over Mette Eriksdatter Hardenberg, "Om Erlig oc Velbiurdig", 5.
- 4 Mikkelsen 1631: ligprædiken over Mette Eriksdatter Hardenberg, "Om Erlig oc Velbiurdig", 5.
- 5 Mikkelsen 1631: ligprædiken over Mette Eriksdatter Hardenberg, "Om Erlig oc Velbiurdig", 6.
- 6 Jf. Luthers parafrase over det fjerde bud i Den store katekismus. Her efter Grane 1976, 73.
- 7 Skovgaard Jakobsen 2018, 241-259.
- 8 Bay 2001, 286-313. Blomberg 1965, 59. DK 2017, bd. IX, hf. 40-41, 4473-4484.
- 9 Mikkelsen 1631: ligprædiken over Mette Eriksdatter Hardenberg, "Om Erlig oc Velbiurdig", 6.
- 10 Mikkelsen 1631: ligprædiken over Mette Eriksdatter Hardenberg, "Om Erlig oc Velbiurdig", 7.
- 11 Mikkelsen 1631: ligprædiken over Mette Eriksdatter Hardenberg, "Om Erlig oc Velbiurdig", 7.
- 12 Da. Mag. 1794-1836, bd. 2, 318-320.
- 13 Holst 2003. Bønnebogen findes i dag på Karens Brahes bibliotek.
- 14 Schönau 1753, 794-804.
- 15 Da. Mag. 1794-1836, bd. 2, 318.
- 16 Bricka 1887-1905, bd. 7, 99.
- 17 Holst 2003.
- 18 Jf. Dahlerup 1969, 1-43.
- 19 Det nyeste eksempel på et studie af den lange reformation i Danmark er bogværket *Reformationen i dansk kirke og*

kultur, redigeret af Niels Henrik Gregersen og Carsten Bach-Nielsen. Værket undersøger reformationens følgevirkninger fra systemændringen i 1536 og til i dag.

- 20 For mere om reformationens historie, se Bach-Nielsen og Schjørring 2012.
- 21 Eksempelvis blev det i 1629 lovpligtigt, at sognepræsten i samarbejde med to gudfrygtige sognebørn skulle overvåge den lokale menighed for at sikre sig, at de opførte sig korrekt. Den mest mærkværdige lov var dog den i 1645 indførte stokkeforordning. Nu skulle der ansættes en person i kirken til at slå sovende kirkegængere i hovedet med en lang stok. Hvis man ikke kunne høre Guds ord, så kunne man heller ikke opnå frelse (Rørdam 1889, 317-318).
- 22 Lockhart 2007, 184.
- 23 Troels-Lund 1969, bd. 4, 282.
- 24 Secher 1891-1894, bd. 3., 516-518.
- 25 For mere om trolddom i et adelsperspektiv se Nobel Jakobsen 2016, 31-34.
- 26 Wittendorff 1989, 269-270.
- 27 Bjørn 1991, 87-88.
- 28 Møller Christensen 2016, 26-28.

Kilder:

Nye Danske Magazin. Udgivet af det Kongelige Danske Selskab til den Nordiske Histories og Sprogs Forbedring. Udkommet siden 1745: "Om Fr. Mette Hardenberg, Rigs-Raad Predd. Gyldenstiernes Hustroe, som Diebelen foruleiligede 1597", Meddelelse af Abraham Rall, København 1794-1836.
Luther, Martin: *Den store Katekismus*, oversat af Leif Grane, Fredericia 1976.
Mikkelsen, Hans: *En Christelig Lijgprædicken / Der Erlige oc Velbyrdige nu salige Fruer / Fru Mette Hardenberg til Skoffs-*

boe / Hendis S. Lijg blef hederligen bestædet til sin Nædersetelse udi i Graabrødre Kircke i Othense / Tirszdagen den 19 Maji / Aar 1629, trykt af Salomon Sartor, København, 1631.

Rørdam, H.F.: *Danske kirkelove samt udvalg af andre bestemmelser vedrørende kirkens, skolen og de fattiges forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683, bd. 3*, København 1889.
Secher, V.A.: *Corpus Constitutionum Daniæ, forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende, 1558 - 1660*, bd. 3, København, 1891-1894.

Litteratur:

Bach-Nielsen, Carsten og Jens Holger Schjørring: *Kirkens Historie*, bd. 2, København 2012.
Bay, Ole: "Den danske adel og kirken efter reformationen (1536-1660)", i: Per Ingeman og Jens Villiam Jensen: *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Aarhus 2001.
Blomberg, Aage Fasmer:"Skovsbo", i: *Danske Slotte og Herregårde*, bd. 7, 2. udg., København 1965.
Bjørn, Hans: "*Holger Rosenkrantz*", i: Frits Nicolaisen (red.): *Rosenholm*, Randers 1991.
Bricka, C.F: "Hardenberg, Mette", i: C.F. Bricka (red.): *Dansk biografisk Lexikon*, bd. 7, København 1887-1905.
Dahlerup, Troels: "Lavadelens krise i dansk senmiddelalder", i: *Historisk tidsskrift* (12, 4), København 1969.
Danmarks Kirker. Online på: <http://danmarkskirker.natmus.dk/>: "Skovsbo Kapel og vejkrucifiks", (IX, 40-41), København 2017.
Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen: *Reformationen i dansk kirke og kultur. 1517-2017*, bd. 1-3, Odense 2017.
Holst, Elisabet: "Hardenberg, Mette", i: *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. Set 1.2.2017 på <http://www.kvinfo.dk/side/597/>

bio/176/origin/170/, 2003.

Lindström, Jonas og Karin Hassan Jansson: "Pigan i fadersvældet: Regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter", i: *Historisk Tidskrift* (Sverige), (337, 3) 2017.

Lockhart, Paul D: Denmark, 1513 -1660. *The Rise and Decline of a Renaissance Monarchy*, Oxford 2007.

Møller Christensen, Marie: "'Altid hun mig så bruge vil" – adelskvinders håndskrevne bønnebøger som brugsgenstand i sociale og religiøse sammenhænge", i: Britta Andersen, Marie Kirstine Elkjær og Rasmus Skovgaard Jakobsen (red): *Herregårds-historie 11*, Gammel Estrup 2016.

Nobel Jakobsen, Michael: "En adelig troldkvinde anskuet gennem Luthers sociallære", i: Britta Andersen, Marie Kirstine Elkjær og Rasmus Skovgaard Jakobsen (red): *Herregårds-historie 11*, Gammel Estrup 2016.

Schönau, Frederick Christian: *Samling af danske lærde Fruentimer, som ved deres Lærdom, og udgivne eller efterladte Skrifter have gjort deres Navne i den lærde Verden bekendte / med adskillige mest historiske Anmerkninger forøget*, bd. 1-2, København 1753.

Skovgaard Jakobsen, Rasmus: "The Burden of the Highborn. The nobility and Lutheranism in late sixteenth-century Denmark", i: Bo Holm og Nina Javette Koefoed: *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, Göttingen 2018.

Troels-Lund, Troels: *Dagligt liv i Norden i det sekstende Århundrede. Årlige fester. Fødsel og døb*, bd. 4, 6. udg. ved Erik Kjersgaard, København 1969.

Witte, John Jr.: *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*, Cambridge 2002.

Wittendorff, Alex: *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. På Guds og Herskabs nåde. 1500-1600*, bd. 7, København 1989.